

КОНЦЕПЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Розглянуто концепцію всесвітньої історії М. Драгоманова. Доведено, що погляди М. Драгоманова на всесвітню історію, її мету, хронологію, закони історичного розвитку, особливості різних періодів та історії різних народів становили досить чітку систему, хоча й не отримали у письмовій спадщині вченого цілісного викладу.

Ключові слова: концепція, всесвітня історія, закони історичного розвитку, теорія прогресу, хронологія, М. П. Драгоманов.

Рассмотрено концепцию всемирной истории М. Драгоманова. Доказано, что взгляды М. Драгоманова на всемирную историю, ее цель, хронологию, законы исторического развития, особенности разных периодов и истории разных народов составляли достаточно четкую систему, хотя и не получили в письменном наследии ученого целостного изложения.

Ключевые слова: концепция, всемирная история, законы исторического развития, теория прогресса, хронология, М. П. Драгоманов.

The article deals with M. Drahomanov's concept of world history. It is proved that views of M. Drahomanov on world history, its purpose, chronology, laws of historical development, characteristics of different periods and the history of different nations had a sufficiently precise system, but did not have holistic presentation in the written heritage of the scientist.

Key words: concept, world history, laws of historical development, theory of progress, chronology, M. P. Drahomanov.

Розробка проблем всесвітньої історії займає важливе місце у творчій спадщині М. Драгоманова. Видатний учений був автором майже 20 праць у цій галузі, багато років викладав курси давньосхідної, античної та нової історії у Київському університеті Св. Володимира та у Вищому училищі в Софії. За час дослідницької і викладацької роботи у нього сформувалось власне бачення загальнолюдської історії, її сутності, законів розвитку та основних етапів.

За життя М. Драгоманова критичні зауваження щодо його методології і філософії історії висловлювали В. Модестов, В. Більбасов, В. Лесевич, І. Гревс, Б. Кістяківський, І. Франко. Після смерті вченого дослідження цих проблем здійснювали В. Лукеренко, О. Лисенко, С. Стельмах, Р. Метельський, М. Лук, В. Ставнюк, Г. Волинка, Л. Гаєвська, А. Круглашов, А. Ігнатська, однак у їхніх працях питання про концепцію всесвітньої історії, якої дотримувався видатний учений, не отримало достатнього висвітлення. Найбільше уваги цій темі приділено у публікаціях М. Лука [1, с. 6-10; 2, с. 9-61] та А. Круглашова [3, с. 228-236; 4, с. 234-240]. Концепція історії України у працях М. Драгоманова досліджувалась І. Лисяк-Рудницьким, А. Луценком, О. Крук.

Порівняно з філософією та методологією історії, «концепція всесвітньої історії» є більш вузьким поняттям. Автор розуміє концепцію всесвітньої історії як систему поглядів, яка відображає певний спосіб сприйняття всесвітньо-історичного процесу; систему принципів трактування, упорядкування та узагальнення

історичних фактів на загальнолюдському рівні. Необхідними складовими будь-якої концепції всесвітньої історії є уявлення про єдність історії людства, надання множинності історичних подій, процесів і явищ певної загальної структури, підпорядкованої спільним законам (закономірностям, причинам).

Отже, у пропонованому дослідженні вперше в українській історіографії розглядається питання про концепцію всесвітньої історії, якої дотримувався М. Драгоманов. Про доречність такої постановки проблеми свідчить хоча б те, що поняття «концепція» застосовувалось щодо поглядів М. Драгоманова у наукових студіях Л. Гаєвської, Я. Гарасима, Л. Козуб, А. Круглашова, О. Крук, А. Луценка, однак тема «всесвітня історія у творчості М. Драгоманова» є чи не найменш дослідженою.

Об'єктом дослідження є наукова, публіцистична й епістолярна спадщина видатного вченого; предметом дослідження – драгомановське бачення всесвітньо-історичного процесу. Відповідно завданнями дослідження є з'ясування наступних питань: 1) драгомановське розуміння понять «всесвітня історія», «всесвітньо-історичний процес»; 2) уявлення вченого про суб'єкт, рушійні сили, мету, сенс всесвітньої історії; 3) структура, періодизація всесвітньої історії у працях М. Драгоманова; 4) особливості бачення Драгомановим історії окремих народів та періодів всесвітньої історії.

Найбільш повно драгомановська концепція всесвітньої історії відображена у його ранніх дослідженнях з історії стародавнього світу, а також у деяких

науково-популярних працях. Варто наголосити, що, хоча М. Драгоманов надавав розробці теоретичних питань історичної науки великого значення, однак вони не отримали у його письмовій спадщині систематичного викладу. Проте погляди М. Драгоманова можна реконструювати на основі його критичних оцінок праць відомих істориків і філософів від античності до другої половини XIX ст., численних теоретичних відступів у наукових і публіцистичних публікаціях тощо.

Звертаючись до творів видатних європейських істориків, філософів, державних і церковних діячів, М. Драгоманов послідовно проаналізував їхні погляди на всесвітню історію, акцентуючи особливу увагу на історії стародавнього світу (цьому присвячені магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», статті «Программа по истории Древнего Востока» та «Положение и задачи науки древней истории») [5; 6; 7]. Узагальнюючи свої висновки, український мислитель писав: *«Ми бачили застосування ... вчення про золотий вік і блаженні країни на краю світу та про коловий обіг в історії народів, своєрідне застосування вчення провіденційного, нарешті, вчення про доцільність в історії, про абсолютний прогрес і місії народів. Всі ці вчення, як системи штучні, не витримують аналізу ні в цілому, ні у подробицях...»* [5, с. 387].

На думку М. Драгоманова, історія – це наука про діяльність людини у суспільстві [7, с. 77]. Предметом дослідження історичної науки є розвиток людських спільнот (сім'ї, класу, державних і міждержавних об'єднань) у минулому, тобто вона є частиною соціології [7, с. 80]. Під впливом ідей позитивістської філософії М. Драгоманов одним із завдань «позитивної» історичної науки вважав класифікацію й аналіз історичних фактів не за хронологічно-географічним, а за логічним принципом, порівняння схожих подій і явищ з історії різних народів і епох [7, с. 79-80]. На практиці це означало заперечення традиційної хронології всесвітньої історії і нарративного способу викладу історичного матеріалу [7, с. 69-70, 82]. Історик не відмовлявся від необхідності вивчення фактів і створення хронології, але підпорядковував їх завданням подальшої систематизації отриманих даних для з'ясування закономірностей суспільного розвитку. Метою дослідника було *«знайти такі ж об'єктивно точні засади для пояснення історичних явищ, які вже мають ... науки природничі»* [7, с. 77]. Більшість наукових публікацій Драгоманова мали теоретичний або історіографічний характер. Науково-популярні праці вченого побудовані на загальноприйнятих засадах *«повідно-синхроністичного методу викладу історії»* [7, с. 70], але також містять велику кількість теоретичних розмірковувань.

Відповідно до поглядів українського історика, всесвітня історія є закономірним прогресивним розвитком людських суспільств від первісного тваринного стану до найвищого рівня цивілізації. Драгоманов розглядав всесвітню історію як сукупність історій окремих народів, кожний з яких проходить схожі етапи розвитку [5, с. 244]. Він доводив, що прогрес здійснюється не у загальнолюдському вимірі, а в

історії кожного окремого народу [5, с. 227]. Цивілізація прогресує завдяки засвоєнню матеріальних і духовних здобутків найбільш розвинутих народів їхніми сусідами та нащадками (тобто, запозичення відбувається як у просторі, так і у часі) [5, с. 315-316]. Разом з тим Драгоманов був переконаний у пріоритеті загальнолюдського над національним – останнє має цінність лише тією мірою, якою сприяє поступу всього людства [8, с. 558; 9, с. 430; 10, с. 465-466].

Отже, суб'єктом історії у працях М. Драгоманова виступає окреме суспільство як спільнота людей, об'єднана історико-культурними або державними традиціями. Така спільнота має соціологічні, цивілізаційні, етнічні, лінгвістичні або антропологічні, але не національні характеристики. Драгоманов заперечував існування своєрідного «національного духу» й отожнював націю та етнос, вважаючи її головною ознакою мову [11, с. 65-67; 8, с. 558; 10, с. 465-466].

Згідно з поглядами історика, розвиток окремих народів досить нерівномірний і залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Суспільство також є неоднорідним, складається з класів, соціальних груп, життя яких може суттєво відрізнятись між собою, що необхідно враховувати при аналізі історичних фактів [7, с. 70]. Кожна людська спільнота має право на захист своїх інтересів, історико-культурну своєрідність, адміністративну автономію.

Вчений критикував спроби деяких істориків розкласифікувати всі народи за однією ознакою [6, с. 4]. У передмові до російського перекладу «Руководства к древней истории Востока до персидских войн» французького історика Ф. Ленормана М. Драгоманов наводив класифікації народів за мовними сім'ями та за антропологічними ознаками як, на його думку, найбільш об'єктивні [12, с. 2-5].

У працях видатного історика часто вживається поняття «цивілізація» як для позначення окремих історико-культурних спільнот, так і в якості характеристики рівня розвитку суспільства. Автор неодноразово писав про західну і східну, давню і сучасну, європейську, давньогрецьку, китайську, індійську цивілізації. Варто згадати про те, що, на думку Драгоманова, *«різниця між східною й західною цивілізацією ніколи не була велика по суті. Теорія про різкість отой різниці, це вигадка римських клерикалів, ледве чи не більше ніж візантійських – в епоху, коли Рим був менше культурний, ніж Візантія»* [13, с. 328].

Щодо ролі в історії окремої людини, то Драгоманов вважав, що *«кожного чоловіка ... тоді тільки можна оцінити як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював»* [14, с. 342]. Розвиток особистості є необхідною частиною прогресу, але разом з тим значення видатних осіб в історії часто перебільшується [15, с. 48; 5, с. 37]. Будь-який геній є продуктом свого часу, відображає потреби суспільства, в якому він виріс: *«Генії завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин»* [10, с. 449]. Хід історії зумовлений певними законами, а *«вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас»* [8, с. 558].

М. Драгоманов був прихильником теорії багатфакторності історичного розвитку, тобто рушійними силами історії він вважав географічні, кліматичні умови, соціальні, економічні, культурні, політичні, психологічні фактори. Заперечуючи марксистську методологію історії як однобічну, він, однак, погоджувався з тим, що соціально-економічні умови є найважливішим рушієм суспільного розвитку. Закономірна дія рушійних сил історії проявляється «в явищах внутрішнього, суспільного і морального розвитку народів», тоді як зовнішні відносини, зіткнення різних народів часто залежать від випадкових обставин [5, с. 325]. Учений доводив відносну автономність політичного, соціально-економічного, духовного розвитку суспільства, причому «занепад однієї сторони не тільки не завжди викликає занепад іншої, але часто зумовлює прогрес» [5, с. 324]. Він запропонував замість тогочасного поділу історії на внутрішню і зовнішню виділити у розвитку будь-якого народу історію держави (зовнішню і внутрішню); історію цивілізації (переважно внутрішню); історію поширення ідей певного народу (власне внутрішню) [5, с. 316].

На думку М. Драгоманова, сенс всесвітньої історії полягає у суспільному прогресі. В історії окремих народів відбуваються коливання на шляху прогресу, спричинені зовнішніми обставинами їхнього розвитку, але в історії людства в цілому прогрес ніколи не припиняється: «З огляду долі всіх народів ми бачимо, що помалу народи взагалі зближаються одні до одних, виробляють із себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигоди й думки так, що виробляється з окремих народів дійсне людство, в котрім поступ не може перестати навіть найгіршими часами» [16, с. 52].

Вчений закликав «віддати належне кожному часу і кожному ладу», оскільки «кожний час, історія кожного народу повинні пояснюватись з їхніх внутрішніх основ» і потрібно «міряти часи й особистостей мірою відносної досконалості, власне історичною» [5, с. 35-36; 15, с. 108, 112]. Він вважав, що «суспільний прогрес полягає у виробленні понять про обов'язки суспільної влади і в пошуках гарантій виконання цих обов'язків» [17, с. 20]. Отже, метою будь-якого суспільства є задоволення потреб його членів і досягнення щастя для кожної людини. Відповідно до теорії прогресу мислитель уявляв собі майбутнє людства наступним чином: «Тоді всі люди будуть щасливі, але не так, як діти, або ліше сказати, як звірі, що бувають довольні своїм станом ... через те власне, що не знають, що добре, а що зле, а будуть люди щасливі, власне знаючи добре і зле, вміючи збільшувати добре і зменшувати зле. То буде рай на землі, такий, який можливий для смертних людей» [18, с. 110]. Разом з тим він розумів, що людство ще дуже далеке від досягнення такого ладу, якщо це взагалі можливо, бо жоден ідеал не може бути здійснений на практиці повною мірою.

Питання хронології всесвітньої історії найбільш повно розглянуті М. Драгомановим у статті «Положение и задачи науки древней истории». Мислитель дотримувався позитивістського підходу, згідно з яким прогрес людства здійснюється закономірно, за періодами, що змінюються не фаталістично, але органічно розвиваються один з одного [5, с. 388]. Він вважав, що послідовна систематизація історичних фактів і явищ

зруйнує традиційний поділ всесвітньої історії на давню, середню і нову, оскільки багато фактів давньої і нової історії відрізняються масштабами, але подібні за своїм характером. Тому історик закликав «відмовитись від групування матеріалу ... за грубо хронологічними кадрами, що засновані на спостереженнях життя не всього людства, ... а життя десятка чи двох привілейованих народів» [7, с. 70]. Звертаючись до аналізу стародавньої історії, вчений зробив висновок, що необхідно розширити її межі, включивши до неї як первісну історію народів, що були творцями перших цивілізацій, так і історію примітивних народів до XIX ст. включно. Термін «стародавня історія» він розумів не в хронологічному, а в культурно-історичному сенсі. Драгоманов підкреслював, що лише у XVIII – XIX ст. життя європейських народів вийшло на якісно новий рівень порівняно з класичними цивілізаціями.

А. Круглашов слушно зауважував, що одним з центральних в історичній концепції М. Драгоманова було поняття «історичного часу». Для видатного вченого еталонною була історія західноєвропейських країн – Великобританії, Франції, Німеччини, певною мірою Італії, Швейцарії, Голландії та Бельгії. Історичний розвиток інших народів, у тому числі України і Росії, він порівнював з хронологією західноєвропейської історії [4, с. 237-239]. Драгоманов вважав, що нерівномірним є не тільки розвиток різних народів, але й різних суспільних верств одного народу: «у той час, як для одних верств існували XIX, XVIII, XVII століття, інші жили в XIII, XII, XI століттях» [7, с. 70].

Разом з цим М. Драгоманов використовував у своїх працях, особливо науково-популярних, традиційну хронологію з поділом на стародавній час, середні і нові віки. Особливу увагу він приділяв перехідним періодам всесвітньої історії (зародження цивілізації, загибель античного світу, початок нового часу). Межею між стародавніми і середніми віками він вважав падіння Західної Римської імперії у 476 р., а початком нового часу – відкриття Америки Х. Колумбом у 1492 р. [16, с. 66-72]. У брошурі «Рай і поступ» Драгоманов наводив періодизацію всесвітньої історії Ж. А. Кондорсе, який виділяв 9 періодів історії людства відповідно до розвитку знань і науки [16, с. 49-52].

У наукових, науково-популярних працях, листуванні М. Драгоманов неодноразово висловлював свої погляди на різні події, періоди, явища всесвітньої історії. Він одним з перших в українській науці звернувся до первісної історії людства і проблеми появи цивілізації. Зокрема, у статті «Положение и задачи науки древней истории» він вказував на необхідність виділення у стародавній історії окремої галузі – первісної історії як давніх народів, так і сучасних племен, що знаходяться на примітивному рівні культурного розвитку [7, с. 67-70]. У магістерській дисертації вчений писав «про подібність вихідного пункту історії всіх арійських племен, а можливо, і всіх племен людських, про подібність ступенів, які проходить розвиток усіх цих народів, і про різноманітність розвитку під впливом історичних умов, серед яких неабияку роль відіграє зіткнення народів, з котрих один перебуває на одному ступені розвитку, а інший уже вийшов з нього» [5, с. 244]. У 1860-х – 70-х рр. у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії почалося активне дослідження палеолі-

тичних пам'яток (Орін'як, Ле-Муст'є, Аббевіль, Солютре та ін.). М. Драгоманов був добре знайомий з досягненнями первісної археології, підсумовував результати досліджень наступним чином: *«Риючись все глибше на ґрунті класичної давнини, ми доходимо, нарешті, до таких пам'яток, які характеризують добу первісного стану людини. ... Відкриті тут сліди людини малюють нам попередників і, може бути, пращурів Сципіонів і Цицеронів, дикунами, які одягались у шкіри диких звірів, поїдали сире м'ясо ... використували кам'яні знаряддя і були людоджерами»* [7, с. 68].

Становлення цивілізації відбувалось завдяки вдосконаленню знарядь праці і соціальному розшаруванню найдавніших суспільств. З того часу почалося несвідоме прагнення людини до прогресу [18, с. 107]. Високо цінуючи досягнення цивілізації, М. Драгоманов указував і на її темні сторони: *«розвиток її до самого останнього часу супроводжувався величезними несправедливостями. Вона трималась в Азії з жрецтвом і військовим деспотизмом; у Греції – рабством ¼ населення; ... у більшій частині нових європейських держав ... експлуатацією народних сил придвірним життям»* [17, с. 18].

Оцінюючи внесок давньосхідних цивілізацій у розвиток людства, історик писав, що *«у культурному відношенні історія тих народів ... містить у собі факти найважливішого всесвітньо-історичного значення ... першими могутніми знаряддями культури: досконалою обробкою металів, будівельними машинами, системою лічби, календаря, абеткою тощо – ми зобов'язані некласичним народам»* [7, с. 61]. Він надавав важливого значення культурним взаємовпливам між народами, завдяки яким наукові знання, релігійні погляди, народна творчість, технічні досягнення давніх цивілізацій були запозичені новими народами і сприяли загальному прогресу людства [7, с. 61; 11, с. 66-67; 13, с. 328]. Теорія запозичення займала центральне місце й у фольклористичних студіях ученого [19, с. 173-174].

М. Драгоманов був добре ознайомлений з найновішими досягненнями науки про Стародавній Схід, результатами археологічних розкопок і філологічних досліджень, прагнув переглянути традиційні погляди на давньосхідну історію відповідно до нових даних, отриманих західними істориками.

Дослідник доводив, що *«у політичному житті індоєвропейських народів можна знайти такі спільні ступені розвитку: а) побут кантонально-патріархальний із зародками монархії, аристократії і жрецтва; б) побут героїчний, коли монархія, аристократія і жрецтво постають ясніше, побут епохи переселення народів, після якої аристократія і жрецтво трупуються навколо монархії, причому, залежно від обставин, переважає то перший, то другий елемент; в) прагнення до вироблення державних відносин на одній із названих основ – монархії або аристократії. Найчастіше верхівка жрецька чи військова, або обидві разом беруть гору над монархією. Потім розпочинається боротьба нижчих верств, демократії проти вищих, яка доводить до г) тиранії і монархії або до демократичної республіки»* [5, с. 227].

Серед давньосхідних цивілізацій він виділяв за мовними сім'ями монгольські народи (китайці, скіфи),

арійські (індоєвропейські) народи (бактри, перси, мідійці), семітські народи (вавилоняни, асирійці, євреї, фінікійці) й окремо єгиптян [6, с. 1-2].

Надзвичайно важливе місце у всесвітній історії вчений відводив античній цивілізації. У Стародавній Греції зародилася наука, філософія і демократія. Внаслідок завоювань Олександра Македонського досягнення давньогрецької культури отримали всесвітнє значення. Український мислитель підтримував позитивну оцінку, яку дав афінській демократії відомий англійський історик Дж. Грот. М. Драгоманов писав: *«За реформою Солоні пішла Клісфенова, за нею Періклова, які разом дали афінській державі такий внутрішній спокій, якого не мала жодна з давніх держав і небагато з нових ... державний устрій, завершений останньою з названих реформ, залишався недоторканим ... до самого поглинання Афін Римом»* [5, с. 406]. Найбільш слабким місцем античної демократії було значне поширення рабства.

Найважливішими періодами давньогрецької історії вчений вважав александрійську і римську добу, коли елліни втратили політичну незалежність, але їхня наука і культура поширилися серед народів Середземномор'я і Близького Сходу і тим самим набули всесвітньо-історичного значення. Розвиток грецького народу продовжувався до 1453 р., коли турки, захопивши Константинополь, остаточно знищили візантійську культуру.

Більша частина історичних праць М. Драгоманова присвячені історії Стародавнього Риму. Згідно з його поглядами, політичний устрій римської держави не був результатом випадкових обставин чи діяльності окремих особистостей, а склався еволюційним шляхом, органічно і закономірно розвинувся від сільської общини до імперії з багатомільйонним населенням [5, с. 4]. На відміну від багатьох істориків ХІХ ст., Драгоманов вважав перехід Римської республіки в імперію не ознакою занепаду, а необхідним етапом прогресивного розвитку римської держави.

У римській історії він виокремлював наступні періоди: 1) Рим – міська держава: а) патріархальна монархія; б) патриціанська республіка; в) патриціансько-нобілітанська республіка; 2) Римська територіальна держава: а) боротьба аристократичної держави з новими тенденціями; б) система урядового контролю й монархічної централізації [17, с. 2]. Кожен період сприяв прогресу суспільства у своїй сфері: республіка політично об'єднала народи Середземномор'я шляхом завоювання, а імперія внутрішньо об'єднала античний світ завдяки поширенню давньогрецької і східної культури, громадянської рівності, гуманізації Риму [5, с. 7-8, 326, 415].

Причинами внутрішньої слабкості Римської імперії були: а) рабство; б) урядовий контроль і централізація, які призвели до засилля бюрократії; в) велика роль війська, в якому посилювався варварський елемент; г) втручання церкви у політику, що стало причиною релігійних переслідувань; д) зовнішня загроза з боку варварських племен, що призводила до мілітаризації і варваризації імперії [5, с. 382-383].

Драгоманов оцінював Велике переселення народів і падіння Західної Римської імперії як регресивні

явища, які призвели до занепаду культури і науки, політичної нестабільності, втрати багатьох досягнень цивілізації. Він виступав проти ідеалізації германських народів деякими німецькими істориками і доводив, що *«багато чеснот варварського суспільства досить умовні і більш походять від незнання, ніж від свідомої доброчесності, а тому й міцні до першої спокуси»* [5, с. 144].

Вчений вказував на важливу роль духовенства, яке через християнізацію варварів сприяло засвоєнню ними основ античної культури. Християнська церква виступала в якості посередника між язичницьким Римом і германськими племенами, завдяки чому здобутки античної цивілізації не були втрачені повністю [5, с. 108, 160].

Деякі наукові розвідки Драгоманов присвятив історії церкви на Заході у середні віки і новий час. Особливо його цікавили питання про співвідношення світської і духовної влади, роль церкви у житті суспільства. На думку історика, *«організація відносин між церквою і державою складає одне з найнагальніших питань теперішнього часу»* [20, с. 1]. Він виділяв наступні періоди в історії християнської церкви: 1) християнська церква в язичницькій державі (I-III ст.) – рух до відокремлення віри від політики, до віротерпимості; 2) покровительство християнській церкві з боку римської держави (IV-VI ст. на Заході, у Візантії до XV ст.); 3) приготування духовного панування на Заході (VII-X ст.); 4) встановлення духовного панування (X-XV ст.); 5) покровительство держави над церквою, Реформація (XVI-XIX ст.); 6) рух до повного відокремлення церкви від держави (починається з XVIII ст.) [20; 21].

На сході антична традиція продовжувала розвиватись у християнській Візантії, яка зберегла політичний устрій і багато культурних досягнень Римської імперії. Драгоманов виступив проти негативного ставлення до візантійської історії, поширеного на Заході, і вказував на його суб'єктивний характер. Постійна загроза з боку варварських народів (слов'ян, германців, арабів, турків) і внутрішня слабкість імперії стали причинами її загибелі. Вчений наголошував на великому культурному впливі Візантії як на західноєвропейські народи, так і на східних слов'ян [5, с. 323; 13, с. 328; 17, с. 19]. Сенс візантійської історії він вбачав у *«збереженні необхідних для прогресу елементів давньої культури і в акомодатії їх ... до християнських засад»* [5, с. 323].

Важливе місце в науковій спадщині М. Драгоманова займала історія новоевропейської цивілізації. На думку вченого, *«в історії народів новоевропейських ... змішується й струмисько цивілізації давніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, зіткнувшись з класичними народами і зайнявши їхнє місце, стояли самі на ступені розвитку гомеровських греків і ... повинні були довші проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни»* [7, с. 83]. Історик бачив вплив античної цивілізації в усіх сферах культури, політичного і соціально-економічного життя європейських народів. Європа лише в XI – XII ст. в окремих аспектах перевершила досягнення стародавнього світу, а остаточно вийшла на вищий рівень розвитку цивілізації лише у XVIII-

XIX ст. Відродження римського права у пізньому середньовіччі сприяло розпаду феодальних відносин і становленню абсолютизму, а відродження інтересу до античності стало поштовхом до розвитку науки і початку Реформації у XVI-XVII ст. [5, с. 32; 18, с. 108].

Новоевропейська історія у працях М. Драгоманова викладена фрагментарно, але за окремими висловлюваннями вченого можна виділити наступні історичні періоди: 1) V-XI ст. – загибель античної цивілізації, варварські королівства, феодальний і церковний гніт населення, занепад науки і культури; 2) XII-XV ст. – поступовий прогрес суспільства, міська революція, формування національних держав, станова монархія, хрестові походи; 3) XV-XVII ст. – формування абсолютизму, відродження науки і культури, гуманізм, зародження лібералізму, Реформація; 4) XVIII-XIX ст. – європейські наука і культура отримують загальнолюдське значення завдяки військово-політичному домінуванню західних держав у світі, знайомство європейців зі Сходом, стрімкий розвиток науки і культури, буржуазні революції, соціалістичний рух, посилення інтеграційних процесів у світі. Аналізуючи європейську історію XVIII-XIX ст., мислитель зробив оптимістичний прогноз щодо зростання ролі науково-технічного прогресу у суспільному розвитку, подальшої інтеграції, демократизації, федералізації, демілітаризації людства в майбутньому.

М. Драгоманов одним з перших звернувся до питання про місце українського і російського народів у всесвітній історії. На його думку, східнослов'янські народи були невід'ємною частиною європейської цивілізації, але внаслідок різних історичних обставин (тиск східних кочових народів, низька щільність населення, надмірна політична централізація й урядовий контроль і через це слабкий розвиток міст, торгівлі, промисловості) значно відставали від західноєвропейських суспільств в історичному розвитку: *«в Росії всякий зростає господарський, громадський і розумовий хоч і почавсь майже в один час ... як і в Германії або Англії ... а дуже зоставсь позаду ... Росія проходила ті самі ступені зросту, що й Європа, тільки дедалі од XIII ст. до кінця XVIII ст. все пізніше, а до того так, що кожний ступінь майже зовсім не давав тієї користі для громади, яку він давав у Європі»* [14, с. 405]. Драгоманов указував на регресивну роль московського, а також польського і литовського «збирання земель», татарської загрози для розвитку українського народу. Вихід із ситуації він бачив у федералізації Східної Європи й організованій протидії російському і німецькому імперіалізму.

Проведене дослідження доводить, що погляди М. Драгоманова на всесвітню історію, її суб'єктів, мету, хронологію, закони історичного розвитку, особливості різних періодів та історії різних народів становили досить чітку систему, хоча й не отримали у письмовій спадщині вченого цілісного викладу. Згідно з концепцією всесвітньої історії, створеною М. Драгомановим, сутність загальнолюдської еволюції полягає у прогресивному поступі від найпростіших до складних форм суспільної організації, від тваринного стану людини до її максимальної самореалізації, від соціальної нерівності і несправедливості до суспільства, яке прагне щастя для кожного свого члена. Завданням історика є з'ясувати закони історичного розвитку і застосувати ці знання для покращення життя людства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лук М. І. Історіософія М. Драгоманова / М. І. Лук // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова : зб. наук. праць / [відп. ред. М. І. Лук]. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 3–17.
2. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1999. – 210 с.
3. Круглашов А. Драгомановська концепція поступу / Анатолій Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – 2000. – Вип. 73–74. Історія. – С. 227–241.
4. Круглашов А. Драгомановське бачення історизму / Анатолій Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – 2000. – Вип. 96–97. Історія. – С. 234–243.
5. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII, 415 с.
6. Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 10. – С. 1-6.
7. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / М. П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов ; [упоряд. Р. С. Міщук]. – К. : Либідь, 1991. – С. 60-83.
8. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов ; [упоряд. Р. С. Міщук]. – К. : Либідь, 1991. – С. 461-558.
9. Драгоманов М. П. Твори Василя Чайченка / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов ; [упоряд. І. С. Романченко ; гол. ред. О. Є. Засенко]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 416–432.
10. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов ; [упоряд. І. С. Романченко ; гол. ред. О. Є. Засенко]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 428–482.
11. Драгоманов М. Славянские сказания за пожертвование собственнo дете / М. Драгоманов // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1889. – Кн. I. – С. 65–96.
12. Драгоманов М. Предисловие к переводу [Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн] / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1875. – № 3. – С. 1–10.
13. Драгоманов М. П. [Рец.:] «Живая старина», вып. I-III (1890 і 1891 р.) / М. П. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Т. III / М. П. Драгоманов ; зладив М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. – Л., 1906. – Т. VII. – С. 309–320.
14. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов ; [упоряд. Р. С. Міщук]. – К. : Либідь, 1991. – С. 327–429.
15. Драгоманов М. П. Император Тиберий / М. П. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1864. – 112 с.
16. Драгоманів М. Рай і поступ / М. Драгоманів. – Б. м., 1915. – 75 с.
17. Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 2. – С. 1–21.
18. Драгоманів М. Заздрі боги / М. Драгоманів // Пам'яті Михайла Драгоманова : зб. / [за ред. Я. Довбищенка]. – Х. : ПОЮР, 1920. – С. 91–111.
19. Драгоманов М. П. Переписка / М. П. Драгоманов ; зібрав і зладив М. Павлик. – Л. : Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – Т. I. – 184 с.
20. Драгоманов М. П. Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе / М. П. Драгоманов // Знание. – 1876. – № 8. – С. 1–63.
21. Драгоманов М. П. Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе / М. П. Драгоманов // Знание. – 1876. – № 11. – С. 1–38.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., професор Є. Г. Сінкевич*

© В. П. Гарнага, 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2011 р.